

УДК 342.951 : 378.17

Болібрux Н. Б., магістр ННІ права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

Право на справедливий суд у рішеннях Європейського суду з прав людини

У статті аналізуються Рішення Європейського суду з прав людини у справах про право на справедливий суд, досліджується національна нормативно-правова база в цьому контексті та з'ясується значення практики суду для національної правозастосовної діяльності.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, права людини, рішення суду, законодавство України, справедливість, право на справедливий суд.

В статті аналізуються Рішення Європейського суду по правам человека по делам о праве на справедливый суд, исследуется национальная нормативно-правовая база в этом контексте и выясняется значение практики суда для национальной правоприменительной деятельности.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, права человека, решение суда, законодательство Украины, справедливость, право на справедливый суд.

The article analyzes the decision of the European Court of Human Rights for the right to a fair trial investigated the national legal framework in this context and it turns out the value of the practice court for national enforcement.

Keywords: European Court of Human Rights, human rights, the court's decision, the legislation of Ukraine, justice, the right to a fair trial.

Постановка проблеми. У наш час справедливість є одним з головних критеріїв, за яким прогресивне людство, визнаючи її як одну з визначальних загальнолюдських цінностей, проводить межі між гуманними демократичними та антигуманними поглядами і теоріями. Це зумовлено тим, що справедливість може розглядатися як ідеал, мета суспільного розвитку – принцип організації громадського життя, його важлива умова стабільності, позитивна засада взаємовідносин між людьми.

Аналіз історичного розвитку ідеї справедливості свідчить про те, що вона майже завжди поєднувалася з правом [1, 6]. Існування справедливості як вихідного принципового положення неможливе без певних норм та правил. Справедливість і правила поведінки стоять поруч. Починаючи з первинного ладу, справедливість означала дотримання існуючих правил, звичаїв, традицій, обрядів, а потім і норм права, що вже визначалися державою. Необхідно погодитись з тим, що право як форма і міра свободи та рівності виступає джерелом, критерієм справедливості [2, 29]. Справедливість є невід'ємною ознакою права, свідченням, того, що той або інший припис є дійсно виразом права або це є не що інше, як свавілля з боку держави, її конкретного органу [3, 297], наприклад судової інстанції.

Отже, поняття справедливості є ключовим у питанні захисту основоположних прав людини та громадянина, що в умовах сьогодення є одним з найважливіших, і, з огляду на це, знаходить своє відображення в багатьох наукових дослідженнях.

Метою цієї статті є систематизація практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що безпосередньо стосується розкриття змісту права людини на справедливий суд, з'ясування ролі та значення Рішень ЄСПЛ для національної юридичної практики.

Аналіз дослідження проблеми. Як зазначалося вище проблематика захисту прав людини і громадянина знайшла своє відображення у багатьох дослідженнях з різних галузей юридичної науки. До питання забезпечення прав людини і громадянина звертались у своїх працях відомі вчені, з-поміж яких В. Аверянов, О. Андрійко, І. Бородін, Н. Бортник, В. Колпаков, Т. Коломоєць, В. Ортинський, О. Остапенко, П. Рабінович, М. Сірант, О. Скакун, С. Сливка та інші. Безпосередньо проблематика діяльності Європейського суду з прав людини стала предметом дослідження В. Ватаманюк, В. Мармазова, С. Шевчука, Л. Гусейнов, Ж-Л. Бержель, В. Бертам, Ф. Тетчер та ін. Водночас, питанню справедливості, присвятили своє праці відомі вчені-філософи України і Росії, з-поміж яких: В. Андросов, В. Бех, Л. Васильєв, Н. Гайворонко, В. Давидович, А. Єришев, К. Жоль, М. Каган, Н. Кірбаєв, А. Колодій, А. Лук'янов, М. Михальченко, М. Мамотова, М. Мокляк, О. Ноговіца, Л. Переломов, С. Цалін, В. Чалоян та ін.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід зазначити, що кожне суспільство має своє уявлення про справедливість, яке не лише можна піддавати сумніву або рішуче заперечувати, але й розуміти, виходячи з об'єктивної зумовленості історичним розвитком стану соціуму.

Словник російської мови С. Ожегова тлумачить поняття «справедливий» в трьох аспектах: 1) справедливою вважається людина, яка діє неупереджено, відповідно до істини; 2) справедливими вважаються відносини, які здійснюються на законних та чесних засадах; 3) справедливий взагалі — це істинний, вірний, правильний [4, 322].

Якщо брати до уваги тлумачення справедливості, подане в словнику під ред. Д.М. Гвішіані, необхідно зауважити, що справедливість проголошувалася одним із найважливіших принципів, що містить в собі позитивні та негативні елементи взаємодій між людьми [5, 159].

Позитивний елемент справедливості ґрунтується на визнанні за кожною людиною права на безперешкодну діяльність та користування тими ж благами, які приносить ця діяльність, а оскільки люди мають різний ступінь обдарованості, то це призводить до нерівності.

Негативний елемент ідеї справедливості передбачає усвідомлення існування обмеження прав окремої особи, що зумовлюються наявністю інших людей, які мають однакові права і повага до яких є необхідною умовою суспільного життя.

Комплексний аналіз чинного законодавства України дає підстави стверджувати, що кожна людина і громадянин в нашій державі наділені значним обсягом прав. Однак, існує значна кількість проблем у сфері правозахисної та правозастосовної діяльності, що зумовлені багатьма чинниками, серед яких, передусім, варто назвати такі, як: недоліки і прогалини у законодавстві України; некоректне правозастосування і тлумачення нормативно-правових актів; правовий нігілізм. Такий стан речей доволі часто призводить до порушень прав людини, для відновлення яких не рідко доводиться звертатись до Європейського суду з прав людини.

За понад півстолітню діяльність ЄСПЛ прийняв неабияку кількість рішень, що стосуються захисту прав людини. Варто зазначити, що рішення Європейського Суду з прав людини мають вагомий вплив на національне законодавство загалом та правозастосовну практику. Так, зокрема, стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. містить положення про те, що суди застосовують у розгляді справ Конвенцію та практику суду як джерело права [6].

Натомість слід звернути увагу на те, що ключовим аспектом у забезпеченні прав людини є право на справедливий суд, яке встановлене ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950) (далі – Конвенція). В ній зазначається, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом [7].

Детальний аналіз вищевказаної статті дає підстави для висновку, що нею закріплено такі елементи права на судовий захист, а саме: 1) право на розгляд справи; 2) справедливість судового розгляду; 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення; 4) розумний строк розгляду справи; 5) розгляд справи судом, встановленим законом; 6) незалежність і безсторонність суду [7].

Право на розгляд справи означає право особи звернутися до суду та право на те, що її справа буде розглянута та вирішена судом. При цьому, особі має бути забезпечена змога реалізувати вказані права без будь-яких перепон чи ускладнень. Здатність особи безперешкодно отримати судовий захист є змістом поняття доступу до правосуддя.

З тексту ст. 6 Конвенції прямо витікає, що доступність правосуддя є невід'ємним елементом права на справедливий суд, хоча сам термін «доступність» у наведеній статті не вживається. У 1975 році, вирішуючи справу «Голдер проти Великої Британії», ЄСПЛ вперше прийшов до висновку, що сама конструкція ст.6 Конвенції була б безглуздою та неефективною, якби вона не захищала право на те, що справа взагалі буде розглядатися. У рішенні по цій справі Суд закріпив правило, що ч.1 ст.6 Конвенції містить у собі й невід'ємне право особи на доступ до суду. Прямим порушенням права на доступ до суду є необхідність отримання спеціальних дозволів на звернення до суду.

Щодо реалізації принципу справедливості, то ЄСПЛ чітко поділяє питання справедливості судового процесу і питання правильності чи хибності судового рішення. ЄСПЛ не вправі встановлювати, чи правильно було ухвалено рішення, однак вправі вирішити, чи був розгляд справи справедливим [8].

Враховуючи той факт, що право на справедливий суд займає основне місце у системі глобальних цінностей демократичного суспільства, Європейський суд у своїй практиці пропонує досить широке його тлумачення.

Так, у справі «Делькурт проти Бельгії» Суд зазначив, що «у демократичному суспільстві у світлі розуміння Конвенції, право на справедливий суд посідає настільки значне місце, що обмежувальне тлумачення статті 6 не відповідало б меті та призначенню цього положення» [9].

У справі «Белле проти Франції» Суд зазначив, що «стаття 6 § 1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну змогу оскаржити дії, які становлять втручання у її права» [10].

Слід погодитися з існуючою у літературі думкою, що справедливим буде також розгляд справи у суді, який побудовано на принципах рівноправності сторін, у тому числі однакової змоги доступу до правосуддя; змагальності; публічності здійснення правосуддя; незалежності та неупередженості суду; ефективної участі сторін у розгляді справи; дотримання права на захист; розумного терміну розгляду справи [11] дотримання права на юридичну допомогу захисника, презумпції невинуватості тощо [12, 5–12]. Зрозуміло, що зазначені вимоги до процесуальної діяльності судів є так би

мовити «азами» правосуддя, проте саме їх порушення і покладено в основу мотивації заявників, які звертаються до Суду, про несправедливість судових рішень, постановлених національними судами.

Зважаючи на багатогранність та невизначеність поняття «справедливість» у рішеннях національних судів та Європейського суду, останній не визначає критеріїв справедливого судового розгляду, наводячи натомість у своїх рішеннях лише приблизний їх перелік з урахуванням положень ст. 6 Конвенції. Справа у тому, що кожен суддя має своє уявлення про справедливість, яка, як влучно зазначає В. Ладиченко, не стільки теоретично усвідомлюється, скільки інтуїтивно сприймається, інколи з підсвідомим її розумінням. Люди, як свідчить життєвий досвід, відчують і ніби виважують правильність того чи іншого акту судової влади на «внутрішніх вагах» справедливості [13, 4–9].

Водночас, ст. 6 Конвенції гарантує кожній людині право на публічний розгляд при визначенні її цивільних прав і обов'язків чи при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого їй. Далі у ст. 6 говориться, що преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд чи його частину з міркувань моралі, суспільного порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві, якщо це потрібно в інтересах неповнолітніх чи для захисту приватного життя сторін, або — у тій мірі, в якій це, на думку суду, чітко необхідно — при особливих обставинах, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя. Судова практика, що стосується цього положення пункту 1 статті 6, не дуже багата. Частково це пояснюється тим, що сфера застосування права на гласність більш чітко визначена, ніж інші аспекти права на справедливий судовий розгляд справи. Публічне судочинство відповідає інтересам не тільки сторін, але й широкій громадськості, забезпечуючи довіру до системи здійснення правосуддя. Натомість, публічний характер судового розгляду є істотним елементом права на справедливий суд.

Як заявив Суд у справі «Ахсен проти ФРН», «Публічний характер розгляду перед судовими органами, на який посиляється п. 1 ст. 6, захищає заявників від таємного, непідконтрольного суспільству здійснення правосуддя; це також один зі способів зміцнення довіри до діяльності судів і вищої, і нижчої інстанції. Роблячи процес здійснення правосуддя прозорим, публічність сприяє досягненню мети п. 1 ст. 6, а саме, забезпеченню справедливого судового розгляду, гарантія якого є одним з фундаментальних принципів будь-якого демократичного суспільства, у світлі Конвенції» [14].

Слід підкреслити, що ЄСПЛ вважає вимогу публічності розгляду справи дотриманою, якщо справа розглядалася публічно принаймні у суді першої інстанції. Що ж стосується апеляційних та інших судів, що переглядають справу, для них обов'язкової вимоги проводити усні публічні слухання справи не передбачено, що також прямо закріплено рішенням у вищезгаданій справі.

Стаття 6 Конвенції гарантує кожній людині судовий розгляд її справи «у розумний строк». Суд заявив, що метою цієї гарантії є захист «усіх сторін у судовому процесі від надмірного затягування судової процедури» [15]. Більше того, зазначена гарантія «підкреслює важливість того, щоб правосуддя здійснювалося без затримувальних, що можуть підірвати його ефективність і довіру до нього» [16].

У своїх прецедентах ЄСПЛ визначив чинники, які необхідно враховувати при оцінці того, чи відповідає тривалість часу судового розгляду критерію «розумного строку»: складність справи; поведінку заявника; поведінку судової і державної влади; ступінь ризику для заявника. ЄСПЛ також бере до уваги особливі обставини справи, і тому він не встановив чіткої часової межі. У деяких випадках ЄСПЛ робить, своєрідну,

загальну оцінку, а не безпосередньо розглядає вищезгадані критерії.

У ч.1 ст.6 Конвенції чітко вказано, що кожен має право на розгляд справи судом, встановленим законом. У рішенні ЄСПЛ по справі «Сокуренко і Стригун проти України» зазначено, що відповідно до прецедентної практики Суду термін «встановленим законом» у статті 6 Конвенції спрямований на гарантування того, «що судова гілка влади у демократичному суспільстві не залежить від органів виконавчої влади, але керується законом, що приймається парламентом. Формула «встановленого законом» поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й на дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність. У вказаній справі ЄСПЛ дійшов висновку, що прийняття Верховним Судом України ухвали, яка не була передбачена відповідним процесуальним кодексом, є порушенням ст. 6 Конвенції. Аналогічне рішення ЄСПЛ ухвалив, розглянувши справу «Верітас проти України».

Слід підкреслити, що сам термін «суд», вжитий у зазначеній статті, тлумачиться ЄСПЛ в широкому розумінні. Аналіз рішень ЄСПЛ засвідчує, що під поняття «суд», окрім власне судових органів, можуть підпадати арбітражі, професійні дисциплінарні органи, органи, що займаються земельними питаннями, органи дозвільної системи тощо.

У статті 6 Конвенції говориться, що кожна людина має право на розгляд справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. Обидва критерії – незалежності і безсторонності – тісно пов'язані один з одним, і найчастіше ЄСПЛ розглядає їх одночасно.

Судова практика за статтею 6 Конвенції свідчить про те, що право на незалежний і безсторонній суд, сформований відповідно до закону, містить і об'єктивні, і суб'єктивні елементи. Об'єктивні вимоги носять, переважно, конституційний характер, передбачаючи поділ влади в рамках конституційних структур певної держави. Поділ виконавчої і судової гілок влади особливо важливий для забезпечення основи незалежності судової системи, однак незалежність її функціонування вимагає додаткових уточнень. У справі Бомартен, наприклад, питання поділу влади виникло у зв'язку з тим, що Державна Рада передала право тлумачення міжнародного договору Міністерству закордонних справ і відхилила скаргу заявника на основі такого тлумачення. ЄСПЛ визначив, що заявники були позбавлені права на справедливий розгляд їхньої справи на таких підставах: «За змістом пункту 1 статті 6 у якості «суду» може бути визнана тільки установа, що має всю повноту юрисдикції і відповідає ряду вимог, таких, як незалежність від виконавчої влади, а також від сторін». У справі Ван де Хурк проти Нідерландів заявник стверджував, що надання органам виконавчої влади змоги не виконувати рішення, прийняті судовими органами, є самі по собі порушенням пункту 1 статті 6 Конвенції. «Право приймати обов'язкове для виконання рішення, що не може бути змінено несудовим органом на шкоду окремій стороні, міститься в самому понятті «суд», що підтверджує слово «визначення». Це право може розглядатись як один з елементів «незалежності», передбаченої пунктом 1 статті 6.

Незалежність і недоторканність не є особистим привілеєм судді, а є способом захисту публічних інтересів, насамперед прав і свобод людини та громадянина. Виходячи з того, що незалежність суддів є основною передумовою їх об'єктивності та неупередженості, суддя при здійсненні правосуддя, підкоряючись тільки законowi та приймаючи рішення в судовій справі, повинен керуватися лише законом, виходити із власного її розуміння та переконання, які ґрунтуються на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи, бути незалежним і від правової позиції

прокурорів, захисників, інших учасників судового процесу, і від представників влади, юридичних чи фізичних осіб.

Незалежність суддів при розгляді конкретних судових справ має забезпечуватись і в самому суді. У зв'язку з цим необхідно мати на увазі неприпустимість не процесуального впливу на суддю з боку інших суддів та керівників судів.

Варто згадати, що у Рішенні ЄСПЛ від 28 травня 1985 року у справі «Ешингдейн проти Сполученого Королівства» Суд дійшов до висновку, що право на доступ до суду не є абсолютним та може підлягати обмеженням; вони дозволяються опосередковано, оскільки право на доступ до суду «за своєю природою потребує регулювання державою, регулювання, що може змінюватися у часі та місці відповідно до потреб та ресурсів суспільства та окремих осіб» [17].

Розглядаючи адміністративно-правовий аспект права на справедливий суд, було б не правильним не згадати положення національного законодавства з цього приводу.

Перш за все, Конституція України у ч. 1 ст. 55 проголошує, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [18].

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства, *кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або інтереси* [19].

О. С. Пасенюк тлумачачи вищезгадане положення зазначає, що суд повинен бути незалежним і неупередженим. Вимога незалежності передбачає спроможність суду здійснювати правосуддя, не піддаючись будь-якому втручання, насамперед з боку інших гілок влади. Вимога неупередженості означає, що судді повинні бути вільні від особистих прихильностей чи упереджень. Тільки конкретні обставини у справі, встановлені на підставі доказів, і право можуть лягти в основу правосудного вирішення справи, але не особисті уподобання чи неприязнь судді до учасників процесу.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище можемо констатувати, що значним кроком до ґрунтовного реформування судової гілки влади в Україні, стало прийняття Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» [20]. Цей закон передбачає внесення змін до ряду інших нормативно-правових актів, в тому числі Кодекс адміністративного судочинства України та Закон України «Про судоустрій та статус суддів». Крім іншого, Закон передбачає розширення гарантій рівності громадян перед законом і судом, гласності та відкритості судового процесу, обов'язковості рішень суду. Згідно цього нормативно-правового акту відкритою стає вся інформація щодо суду, який розглядає справу, стадії її розгляду, місця та часу засідань, забезпечується відкритий доступ до всіх судових рішень [21].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Козлихин И. Ю. Позитивизм и естественное право / И. Ю. Козлихин // Государство и право. — 2000. — № 3. — С. 6.
2. Нерсесянц В. С. Право: многообразие определений и единство понятия / В. С. Нерсесянц // Сов. государство и право. — 1983. — № 10. — С. 29.
3. Теория государства и права: [учеб. для вузов] / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. — М.: Изд. группа НОРМА—ИНФРА — М. 2009. — 595 с.; Теория государства и права: курс лекций / под ред. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — 466 с.

4. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. — М.: Мысль, 1972. — С. 322.
5. Современный словарь по социологии / под ред. Д.М. Гвишиани — М.: Наука, 1989. — С. 159.
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закону України від 23.02.2006 р. // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15].
7. Конвенція ООН про захист прав людини та основоположних свобод // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004].
8. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини / Е. Л. Трегубов // Форум права. — 2010. — № 1. — С. 358—363.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Делькурт проти Бельгії» від 10.11.1969 // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57467#{"itemid":["001-57467"]}]
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Балле проти Франції» від 04.12.1995 // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57952#{"itemid":["001-57952"]}]
11. Reid Karen. A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights, 2nd ed. / Karen Reid. — London: Thompson / Sweet & Maxwell, 2004.
12. Бортновська З. Імпліцитні вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод до кримінального провадження (з практики Європейського суду з прав людини) / З. Бортновська // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2012. — № 3 (08).
13. Ладиченко В. Інституціоналізація справедливості в процесі державотворення / В. Ладиченко // Юрид. Україна. — К., 2006. — № 6.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Асхерн проти ФРН» від 08.12.1983 // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"languageisocode":["ENG"],"appno":["8273/78"],"documentcollectionid":["CHAMBER"],"itemid":["001-57426"]}]
15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Стогмюллер проти Австрії» від 10.11.1969 // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57582#{"itemid":["001-57582"]}]
16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Х. проти Франції» від 24.10.1989 // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-57502#{"itemid":["001-57502"]}]
17. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Х Ешингдейн проти Сполученого Королівства» від 28.12.1985 // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57425#{"itemid":["001-57425"]}]
18. Конституція України від 28.06.1996 // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua].
19. Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua].
20. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12.02.2015 // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/192-19].
21. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 07.07.2010 // [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua].

